

Wojciech Siwiak
archo-efendi@wp.pl

Wtórne życie macewy Ester z Bydgoszczy

Abstrakt

Inspiracją do podjęcia tematu wtórnego życia bydgoskich macew była uzyskana w 2006 r. informacja o zalegającym w przestrzeni kulturowej Bydgoszczy „starym, rzeźbionym rycerskim nagrobku”. Nagrobkiem okazał się fragment macewy z kamienia, który wtórnie wykorzystano i zmieniono jego pierwotne przeznaczenie.

Tematem przewodnim komunikatu jest wtórne wykorzystanie macewy upamiętniającej osobę nieznaną nam Ester. Na zachowanym licu fragmentu macewy znajduje się inskrypcja, która informuje o – „Ester... /zmarła w wieku ...”. Nie znamy daty urodzenia, zgonu i miejsca urodzenia. Jedynym pewnikiem zdaje się być, że Ester pochowano w Bydgoszczy. Możliwe, że dopiero wiele lat po zakończeniu wojny, pozyskany w nieznanych okolicznościach fragment macewy, wykorzystano jako materiał rzeźbiarski. Na odwrocie lica macewy wprawną ręką wykonano kobiecy akt w pozycji widzianej z lewego boku od tyłu. Ten niewątpliwie niecodzienny przypadek wtórnego zastosowania żydowskiego nagrobka z pewnością zasługuje na odnotowanie. Macewę można datować na przełom XIX i XX w. Z uwagi na miejsce znalezienia macewy, zakładam, że pochodzi z któregoś z kirkutów bydgoskich.

słowa kluczowe: Żydzi, macewa, mniejszość żydowska w Bydgoszczy, kirkut.

The secondary life of Ester's matzeva of Bydgoszcz

Abstract

An inspiration to discuss the secondary life of Bydgoszcz matzevas was information of “an old, sculpted knight tombstone” in the cultural space of Bydgoszcz that was obtained in 2006. This tombstone was part of a stone matzeva, which was reused and its original designation was changed.

The keynote topic of the article is the reuse of the matzeva commemorating an unknown person named Ester. The preserved front of the part of the matzeva features an inscription that says “Ester... /died at the age of ...” We do not know the date of birth, death and place of birth. The only thing that we really know is that Ester was buried in Bydgoszcz. It is possible that only many years after the end of the war, the part of the matzeva acquired in unknown circumstances was used as a material used in sculpture. On the back of the matzeva, a female nude was skillfully crafted, seen from the left side, from the back. This undoubtedly unusual case of reuse of Jewish tombstone is surely worth mentioning. The matzeva dates from the turn of the 20th century. Due to the place of finding the matzeva, I assume that it comes from one of the Jewish cemeteries of Bydgoszcz.

keywords: Jews, matzeva, Jewish minority in Bydgoszcz, Jewish cemetery.

Pierwsze wzmianki o Żydach w Bydgoszczy i okolicy pochodzą ze średniowiecza¹. Prowadzona przez nich działalność handlowa wzbudzała protesty miejscowych kupców, którzy poprzez dyplomatyczne zabiegi, uzyskali korzystne dla siebie zapisy. W 1555 r. król Zygmunt August II wydał przywilej zakazujący Żydom osiedlania się w Bydgoszczy. Wymusiło to ich zamieszkiwanie w pobliskich miasteczkach (np. w Fordonie)². Zakaz oficjalnie zniosły władze pruskie w 1773 r.³ Początków gminy żydowskiej w Bydgoszczy można dopatrywać się w 1788 r. W mieście mieszkało wówczas 41 starozakonnych, nie posiadali oni własnej

¹ C. Kenez, *Geschichte der Juden In Bromberg im Überblick*. [w:] *Aus Brombergs Vergangenheit*, red. G. Meinhard, Wilhelmshaven 1973, s. 222; P. Burchard, *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 35; Z. Biegański, *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy. 1920-1939*, Bydgoszcz 1999, s. 11.

² Z. Biegański, op. cit.

³ I. Herzberg, *Geschichte der Juden in Bromberg*, Frankfurt 1903, s. 8; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992, s. 344.

boźnicy i cmentarza. Obrzędy religijne odprawiano w mieszkaniach współwyznawców. Zmarłych grzebano na kirkucie w Fordonie⁴. W 1834 r. wybudowano w Bydgoszczy pierwszą synagogę. Zgodnie z nakazami religijnymi, Żydzi zakładali cmentarze poza granicami administracyjnymi miejscowości, w których mieszkali. Wyodrębniano kwatery męskie i żeńskie. Zasadniczą różnicą między cmentarzem chrześcijańskim a żydowskim jest odmienne traktowanie miejsca pochówku. Chrześcijaństwo zezwala na jego naruszenie i dokonanie nowego pochówku po umownym czasie. Cmentarz nieużytkowany może być zlikwidowany. W judaizmie nagrobek, jak i kirkut, jest nienaruszalny, tak długo, jak znana jest jego pierwotna funkcja. Cmentarzami zarządzała gmina, która pobierała opłaty za miejsce spoczynku, pielęgnację grobów i wykonanie nagrobków⁵.

Pierwszy cmentarz żydowski w Bydgoszczy powstał na Wzgórzu Dąbrowskiego w 1816 r. W roku 1915 był już częściowo zniszczony. W okresie międzywojennym nazywano go „starym” dla odróżnienia od nowego cmentarza, założonego w 1874 r. przy ulicy Szubińskiej (obecnie Ikara). Pozostałe na „starym” kirkucie macewy usunięto na początku 1940 r. Ostateczna likwidacja naziemnych pozostałości obu cmentarzy nastąpiła w latach 1947-1950⁶. Kres obecności starozakonnych w Bydgoszczy przyniósł wybuch II wojny światowej w 1939 r. Dokonano eksterminacji mniejszości żydowskiej, likwidując równocześnie cmentarze. Po 1945 r. kirkut na Wzgórzu Dąbrowskiego przekształcono w park, a na miejscu nowego cmentarza przy ulicy Ikara pobudowano bloki mieszkalne. W 1999 r. w trakcie nadzorowanych archeologicznie prac ziemnych w ulicy Ikara odkryto pochówki trumienne, które można łączyć ze zlikwidowanym formalnie, a nie fizycznie, cmentarzem żydowskim i sąsiadującym luterańskim⁷. Wraz z likwidacją cmentarzy, które postrzegane są jako podwaliny pamięci zbiorowej, pamięć o żydowskich współmieszkańcach odeszła w niebyt⁸.

Inspiracją do podjęcia tematu o wtórnym życiu bydgoskich macew było obywatelskie zgłoszenie w 2006 r., w którym informowano o zalegającym, pomiędzy ogrodzeniem kościoła pobernardyńskiego a torami tramwajowymi, fragmencie

⁴ I. Herzberg, op. cit., s. 14; C. Kenez, op. cit., s. 223; E. Czajkowski, *Synagoga w Bydgoszczy*, „Kalendarz Bydgoski”, R. XVII, 1984, s. 89; F. Mincer, op. cit., s. 344-345; E. Alabrudzińska, *Mniejszości wyznaniowe w Bydgoszczy w latach 1920-1939*, Toruń 1995, s. 64.

⁵ Z. Biegański, op. cit., s. 94; E. Alabrudzińska, op. cit., s. 71.

⁶ P. Burchard, op. cit.; R. Kuczma, *Mala encyklopedia. Część hasła „C”*, „Kalendarz Bydgoski”, R. XXVI, 1993, s. 59; Z. Biegański, op. cit., s. 16; M. Wąsacz, *Po żydowskim cmentarzu na Wzgórzu Dąbrowskiego nie ma już śladu* [online] <https://pomorska.pl/po-zydowskim-cmentarzu-na-wzgorzu-dabrowskiego-nie-ma-juz-sladu/ar/6839439>.

⁷ W. Siwiak, *Nowe ślady osadnictwa pradziejowego i historycznego na archeologicznej mapie Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, T. XXVI, Bydgoszcz 2005, s. 16-18.

⁸ E.R. Gruber, *Odrodzenie kultury żydowskiej w Europie*, Sejny 2004, s. 103nn.

„starego, rzeźbionego rycerskiego nagrobka”. Starodawnym nagrobkiem okazał się fragment macewy z kamienia, który wtórnie wykorzystano i zmieniono jego pierwotne przeznaczenie. Macewa to żydowski nagrobek, przeważnie w formie pionowo ustawionej płyty kamiennej. W jej górnej części umieszczano przedstawienia zależnie od osoby i płci zmarłego. Na nagrobku kapłana były to np. złożone do modlitwy dłonie, a na grobie kobiety – świecznik. Macewa – poprzez relief odnoszący się do symboliki religijnej i obyczajowej oraz inskrypcje – przekazuje informacje o płci, statusie społecznym i zasługach zmarłego. Miała znaczenie nie tylko dla zmarłego – jej „właściciela”, lecz również dla żywych. Dzięki pamięci o zmarłym, nie przestawał on być członkiem ludzkiej społeczności⁹.

Tematem przewodnim komunikatu jest wtórne wykorzystanie macewy upamiętniającej osobę nieznaną nam Ester. Za Joanną Tokarską-Bakir można zadać pytanie – „Co można zrobić z macew? Wszystko, do czego potrzebny jest kamień. Metodą gospodarczą, jak to określa język polski z wdziękiem innym językom nieznanym. Naoczność, która nikogo nie razi, prędzej czy później przechodzi w oczywistość”¹⁰. Zebrane przykłady wtórnego wykorzystania macew odnajdujemy w albumie Łukasza Baksika¹¹. Autor zajął się zagadnieniem „drugiego” życia macew, które w efekcie II wojny światowej zostały usunięte z miejsc im przypisanych. Ze względu na walory surowca, z którego były wykonywane (to naturalny i sztuczny kamień) użyto ich jako materiału budowlanego do wykonania nawierzchni ulic, placów i krawężników, budynków, pergoli, ogrodzeń, chrześcijańskich nagrobków, kół szlifierskich itp. W czasie II wojny światowej i wiele lat po jej zakończeniu macewy znalazły się w „obiegu” w wyniku masowego i zorganizowanego ich niszczenia przez Niemców, jak i dewastacji odbywającej się za przyzwoleniem polskich władz komunistycznych¹².

Ryc. 1

Fot. Wojciech Siwiak

⁹ *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 1997, s. 244.

¹⁰ J. Tokarska-Bakir, *Wspólnota wstydu*, [w:] *Macewy codziennego użytku*, s. 8.

¹¹ Ł. Baksik, *Macewy codziennego użytku*, Wołowiec 2012, np.: s. 54-59, 98-99, 102-107.

¹² Jan Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wrocław 1996, s. 1.

Na zachowanym licu tytułowego nagrobka znajduje się inskrypcja, która informuje o tym kto i w jakim wieku zmarł – „Ester... /zmarła w wieku ...”¹³. Nie znamy daty urodzenia i zgonu, miejsca urodzenia, a jedynym pewnym faktem zdaje się być to, że Ester pochowano w Bydgoszczy (ryc. 1). Możliwe, że dopiero wiele lat po zakończeniu wojny, pozyskany w nieznanych okolicznościach fragment macewy wykorzystano jako materiał rzeźbiarski¹⁴. Na odwrocie wprawna ręką wykonano kobiecy akt w pozycji widzianej z lewego boku od tyłu. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy kompozycję plastyczną można uznać za skończoną. Ten niewątpliwie niecodzienny przypadek wtórnego zastosowania żydowskiego nagrobka z pewnością zasługuje na odnotowanie. Nie dowiemy się również, czy akt w tak unikatowym materiale wykonał uczeń, dyplomowany plastyk/artysta czy obdarzony talentem amator (ryc. 2, 3). Macewę można datować na przełom XIX i XX w. Z uwagi na miejsce jej znalezienia, zakładam, że pochodzi z jednego z kirkutów bydgoskich.

Ryc. 2

Ryc. 3

Fot. Wojciech Siwiak

W mieście znajdziemy jeszcze inne przykłady praktycznego zastosowania żydowskich nagrobków. Macewy ze zlikwidowanych bydgoskich kirkutów wykorzystano między innymi jako utwardzenie nawierzchni zaplecza Kinoteatru

¹³ Tłumaczenie Renata Uszyńska-Gwoźdź z Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN w Warszawie.

¹⁴ Wymiary zachowanego fragmentu macewy: 27×27×33×10,5 cm.

przy ulicy Toruńskiej, bydgoskiego lotniska i miejsca wypoczynku z fontanną na placu Teatralnym, gdzie leżą do chwili obecnej i stanowią surrealistyczne tło dla zlokalizowanych wśród nich komercyjnych letnich ogródków piwnych¹⁵.

Bibliografia

- Alabrudzińska E., *Mniejszości wyznaniowe w Bydgoszczy w latach 1920-1939*, Toruń 1995.
- Baksik Ł., *Macewy codziennego użytku*, Wołowiec 2012.
- Biegański Z., *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy. 1920-1939*, Bydgoszcz 1999.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.
- Czajkowski E., *Synagoga w Bydgoszczy*, „Kalendarz Bydgoski”, R. XVII, 1984.
- Gruber E.R., *Odrodzenie kultury żydowskiej w Europie*, Sejny 2004.
- Herzberg I., *Geschichte der Juden in Bromberg*, Frankfurt 1903.
- Kenez C., *Geschichte der Juden in Bromberg im Überblick*. [w:] *Aus Brombergs Vergangenheit*, red. G. Meinhard, Wilhelmshaven 1973.
- Kolbuszewski J., *Cmentarze*, Wrocław 1996.
- Kuczma R., *Mala encyklopedia. Część hasła „C”*, „Kalendarz Bydgoski”, R. XXVI, 1993.
- Mąka W., *Macewy zaklęte w murek*, „Express Bydgoski”, 17.07.2015.
- Mincer F., *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992.
- Siwiak W., *Nowe ślady osadnictwa pradziejowego i historycznego na archeologicznej mapie Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, T. XXVI, Bydgoszcz 2005.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 1997.
- Wąsacz M., *Po żydowskim cmentarzu na Wzgórzu Dąbrowskiego nie ma już śladu* [online]
<https://pomorska.pl/po-zydowskim-cmentarzu-na-wzgorzu-dabrowskiego-nie-ma-juz-sladu/ar/6839439>
- Wąsacz M., *Po macewach nie ma śladu w Bydgoszczy*, „Gazeta Pomorska”, 02.11.2017.
- Tokarska-Bakir J., *Wspólnota wstydu*, [w:] Łukasz Baksik, *Macewy codziennego użytku*, Wołowiec 2012.

¹⁵ M. Wąsacz, op. cit.; także, *Po macewach nie ma śladu w Bydgoszczy*, „Gazeta Pomorska”, 02.11.2017., s. 12; W. Mąka, *Macewy zaklęte w murek*, „Express Bydgoski”, 17.07.2015., s. 8. Kilkadziesiąt macew z zaplecza Kinoteatru przy ul. Toruńskiej po kilkunastoletnim przechowywaniu na dziedzińcu Miejskiego i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, przekazano w 2015 r. Stowarzyszeniu Miłośników Starego Fordonu, celem ich opracowania i ekspozycji w planowanym obiekcie o charakterze muzealnym w dawnym spichlerzu w Starym Fordonie.